63:3-1 (2Р-Ук-62)
П20

Наа чуртас учун

К. М. ПАТАЧАҚОВ

63.3(2Р-4Кр2-6Х)
П20

НАА ЧУРТАС ЎЧЎН

Олғаннарға пособие

Хакас облазының
чон ўгредии управлениезі
чаратхан

702879+к/о.

Хакасская областная
библиотека

ХЫЗЫЛЧАР КНИГА ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ХАКАСИЯДАҒЫ ПӦЛІГІ
АҒБАН 1990

ББК 26.891 (2Р-4 Кра-6х)
П 20

Посвящается 60-летию образования Хакасской автономной области

К. М. Патачаков

П 20 Люди земли хакасской. Краеведческое пособие для учащихся. К. М. Патачаков. — Абакан: Хакасское отд. Красноярского кн. изд., 1990. 144 с. 60 коп. 3000 экз.

ISBN 5-7479-0231-8

Автор на основе архивных материалов освещает жизнь замечательных людей Хакасии в первые годы Советской власти и в годы Великой Отечественной войны.

П $\frac{\text{4306020000—004}}{\text{M 147 (03)—90}}$ 58—90

ББК 26.891 (29-4Кра-6х)

ISBN 5-7479-0231-8

© **Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1990**

ГЕОРГИЙ ИГНАТЬЕВИЧ ИТЫГИН

(1873—1928)

Георгий Игнатьевич Итыгин Хызылчардағы ўгретчілер тимнеңен семинарияны тоосхан, чон ўгретчізі полған. «Сибирьдегі школа» тіп адалған журналның төстегчізі, аның ööн редакторы полып тоғынған. Совет ўлгўзі ўчўн кўрескен. Хакас уездінің революционнай комитедінің пастағы кнезі полған. Хакас пічиин төстеен комиссияның тоғызынаң устаан. Сибирьдегі орыс нимес школаларның ööн инспекторы полған. Ол Сибирьде чон ўгредиинің тоғызын кödірерге улуғ полызығ иткен.

Георгий Игнатьевич Итыгин 2 мартта 1873 чылда Чабак аалда (амғы Шира районында) ортымах чуртаан семьяда төреен. Аның пабазы Игнатий Васильевич — хакас (хызыл кізі), сööгі — Шуй. Іңезі Матрена Семеновна орыс кресеннің хызы полған. Олар Чабакта, мал тудып, ас таарып, ынағ чуртааннар.

Ол туста пу аалда алтын прииктер тутчатхан садығчыпайлар сабланчаңнар. Оларның аразында Иваницкий, алтын прииктер ээзі, тың сабланған. Пайларның паза чох-чоостарның тиң нимес чуртастары, пірсі пірсінің кўзін пасчатханы сиргек оолахтың сағызына кічігдök сиип парған. Мындағ чуртас аны, улуғ полыбысханда, істенчі класс ыырчыларынаң кўрезерге ағылған.

Георгий Чабактағы школада ўгренген. Ол туста анда ўгретчі А. И. Аланов полған. Аның ўгретчі поларға өнетін ўгредии чох полған. Ол Нымырттығдағы (амды Новоселово) аал школазын тоосхан. Анаң ўгретчі полыбысхан.

Г. И. Итыгин, Чабактағы школаны тоозып, Хызылчардағы ўгретчілер тимнеҷең семинарияя кірген. Анда ол 1889—1892 чылларда ўгренген. Ол туста семинарияның директоры улуғ ўгредігліг, тирең пілістіг чон аразында саблығ археолог Иван Тимофеевич Савенков полған. Ўгренчілерні мында, ўгретчі полар піліс алардаң пасха, тимір-тис паза ағас-тас узына, музыка нілерге паза сарыннар сарнирға ўгретчеңнер.

1870—1880 чылларда Хызылчардағы ўгретчілер тимнеҷең семинарияны хакастар аразынаң Ф. И. Коков, С. И. Аланов (Чабактағы ўгретчінің харындазы), Н. Ф. Катанов (профессор Н. Ф. Катановтың улуғ харындазы), И. Н. Матараков, М. И. Райков паза олардаң даа пасхалары тоосханнар. Оларның көбізі ўгретчі полып тоғынғаннар.

Хызылчардағы ўгретчілер тимнепчеткен семинарияның тоғызына чөпсініп, профессор Н. Ф. Катанов піди пасхан: «Пу семинарияны Минсуғ округынаң килген илееде тадарлар (іди адаҷаңнар хакастарны) тоосхан. Олар амды ўгретчілер полчалар. Газет киреенде араласчалар. Постарының чонының олғаннарын орыс пічиине ўгретчелер. Семинарияның директоры И. Т. Савенковтың сылтаанда 1870 чыллардаң сығара мында чахсы пілістіг ўгретчілер тимнелче».

Ана андағ чахсы пілістіг ўгретчілернің пірсі Георгий Игнатьевич Итыгин полған. Семинарияны ол маңнаныстығ тоозыбысхан. 1892—1893 ўгредіг чылларда Г. И. Итыгин Минсуғ уездтегі Шалоболино аалдағы орыс школазында ўгретчі полған. Аның соонда Ағбан пилтіріндегі (амды Ағбан город) хакас школазында тоғынған.

Георгий Игнатьевичтің алнында пу школада Михаил Иванович Райков ўгретчі полған. Ол туста школаның тоғызынаң тигірибнің абызы устаҷаң. Абыс чоннаң школа киректеріне чыылған ахчаны тигіриб киректеріне тудыныбысчаң. Аның сылтаанда М. И. Райков Ағбан пилтіріндегі тигірибнің абызы С. Масленниковнаң таластығ полыбысхан. Ўлгў, тізең, тигірибге полысчаң. М. И. Райков, школаны халғызып, 1894 чылда Петербургтағы университетке ўгренерге кірібіскен.

Георгий Игнатьевич Итыгин, М. И. Райковох чіли, абыснаң чараспаан. Ол школаны тигірибдең чарып аларға харасхан. Абыснаң ўгретчі ыырлығ полыбысханнар. Таластығ сурығларны ўлгўдегілер тигіриб устағчыларының сарин тарта ўзўрҷеңнер.

Аннаңар Г. И. Итыгинге, М. И. Райковох чіли, пу школадаң парыбызарға киліскен.

1898 чылдаң сығара Георгий Игнатьевич Енисей губерниязының Қанск паза Ачинск уездтердегі школаларда тоғынған. Аның аразында чонның аар чуртазын, ӱгретчінің иреелiг тоғызын чахсы піліп алған. Ачинск уездтегі Ужур школада тоғынчадып, ол ханның политиказынаң тоғыр кӱрескен ӱчӱн ызыға ыстырған революционерлернең танысхан.

Г. И. Итыгиннің политика сурығларына прай көңнінең тартылары 1905—1907 чылларда ирткен пастағы буржуазно-демократическай революциядаң пасталча. 1905 чылда 9 январьда Петербургта ханның чахиинаң демонстрацияа сыххан тоғысчыларны атханнарын истіп, ӱгретчі революцияа саңай тартылыбысхан. Олох туста ол Хызылчардағы РСДРП сығарчатхан листовкаларнаң, прокламацияларнаң танысхан, политика сурығларынаң теес сыххан. Хызылчардағы большевиктерзер тартылған. Оларға чағын полар ӱчӱн, ол 1913 чылда семьязынаң хада Хызылчарзар көзібіскен.

Хызылчарда Г. И. Итыгин пастап оланай школада тоғынған. Анаң аны Хызылчардағы тимір чол школазының устағызына турғысханнар. Мында ол тимір чолдағы істенчілернең чағыннасхан, орындағы большевиктернең таныс полыбысхан.

1917 чылда 10 мартта аны РСДРП-ның членіне алғаннар. Ӱгретчілер аразында Георгий Игнатьевич большевиктернің чахиинаң революция тоғызын апар сыххан, чыылығларда төреміл чоохтанчаң, ӱгретчілерні наа чуртас ӱчӱн кӱрезерге хығырчаң.

Пілістіг ӱгретчі Ян Амос Коменскийнің, К. Д. Ушинскийнің, аннаң даа пасха саблығ ӱгретчілернің тоғыстарынаң таныс полған. Позының пілізін сыбыра пайыдып, тоғызында саблығ ӱгретчілернің методтарынаң тузаланчаң. Оларның тоғыстары хоостыра, позының көп чыллар тоғынып чыған пілізіне төстеніп, Георгий Игнатьевич Сибирьдегі ӱгретчілерге постарының журналын сығарарға сурығ турғысхан. Аның устаанынаң 1916—1917 чылларда Хызылчарда «Сибирьдегі школа» тіп журнал сығарылған. Г. И. Итыгин пу журналның төстегчізі паза ӧӧн редакторы полған.

Журналда правительство чарадығлары, Сибирьдегі чон ӱгредии сурығлары, школа чуртазынаңар, ӱгретчілер тоғызынаңар, методическай пособиелерденер, олардаң даа пасха школа тоғызына кирек сурығлардаңар статьялар, материаллар сығарылчаң. Мындох фольклор паза этнография, пасха даа наука сурығлары ӱзӱрілчең. Журнал ӱгретчілерні чонның чуртазын, кибірлерін, хылиин пілерге, чон нымахтарын, сарыннарын чыып, оларнаң урокта тузаланып пілерге ӱгретчең. Олох туста

журнал ўгретчілерге тоғынарға чахсы оңдай пирерге, чуртасты наа оңдайға айландырарға кирек тіп пасчаң.

Ўлгў алысчатхан, чаа полчатхан туста журналны сығарчаң оңдай чох полыбысхан. Че ікі дее чылның аразында журнал Сибирьде прай пулуң-салыңнарға тарап парған, Якутия паза Бурятия чирлеріне читкен. Ўгретчілерге наа сағыс, наа піліс ағылған.

Хызылчарда Совет ўлгўзін турғызар кўрестерде Г. И. Итыгин ötіг araласхан. Ўгретчілерні ол андар тартханох. Аның ўчўн, аны Колчак тузында харибге одыртханнар. Соонда ағаа ыырчылардаң Иркут облазындағы Половинка станциязар тизерге киліскен. Андар парарға Итыгинге Хызылчардағы тимір чол тоғысчылары полысханнар. Мында даа ол Совет ўлгўзі ўчўн кўрезерін тохтатпаан: политотделде тоғынған, хасхыларны чох итчең партизаннар отрядында araласхан.

Совет ўлгўзі хатап тур парғанда, Г. И. Итыгинні Енисей губерниядағы чон ўгредии пölиинде азылған хакас секциязының устағчызына турғысханнар. Аның устаанынаң Хызылчарда паза Минсуғда чон ўгредии сурығларына чарыдылған чыылығлар иртірілген. 1921 чылда Минсуғда пастағызын на хакас ўгретчілеріне ўс айлығ курс азылған. Анда хакас читтерінің аразынаң 20 артиинаң кізі ўгренген. Ол санда Н. А. Коков, И. И. Коков, А. М. Селигеева, Я. С. Чочиев, К. Д. Майнагашева, Е. А. Чаптыкова, Р. А. Майнагашева, А. И. Тороков, А. И. Киштеева, Н. П. Собакин паза пасхалары даа.

Ол туста хакас пічиин төстир тоғыс, наа алфавит тимнир кирек пасталған.

Наа чуртас пасталыбысхан. Тоғыс көп полған. Г. И. Итыгинге пазох улуғ тоғыс артылча. Аны, ізестіг коммунистті, губерниядағы революция трибуналының членіне паза Минсуғ уездтегі, ідök Хакасиядағы хасхыларны чох итчең комиссияның кнєзіне тапханнар. Пу даа тоғыста ол туртухпаан. Хасхылар устағчыларынаң харахтаң харахха тоғасчаң. Оларны Совет ўлгўзінің, чонның ыырчызы полбасха, ыырчы поларын тохтадып, ибзер айланарға чöптечең. Аның чоорына чöпсініп, киртініп, көп кізі хасхы поларын тохтатхан, орта чолға кіріп, ибзер айланған. Олох туста Г. И. Итыгин, хакас аалларынаң партизан отрядтарын тимнеп, Хызыл Армияа хасхыларны чох идерге полызарға хығырған. Іди Георгий Игнатьевич, Совет ўлгўзін пиктир ўчўн, улуғ ис-тыс чох тоғыс апарған.

ВЦИК-тың 14 ноябьрда 1923 чылда алылған чарадии хоостыра 1924 чылда январь айда Хакас уезді төстелген. Хакас уєздінің революционнай комитедінің кнезіне губерния исполкомы Г. И. Итыгинні турғысхан. Хакас уездінің революционнай

комитеді президиумының пастағы чыылии 1924 чылда 3 февральда ирткен. Анда, чон хонии паза культура сурығларынаң пасха, хакастарның аразынаң наа специалисттер тимнир, оларны пӧзік ӱгредіг заведениелеріне ызар сурығлар ӱзӱрілген. Олох чыл Іскеркі чоннарның Коммунистическай университедіне ӱгренерге 10 кізі ызылған. Пу Хакас уездінің революционнай комитедінің пастағы хаалағлары полған.

1924 чылда 10 февральда Хакас уездінің тӧстелгеніне чарыдылған чыылыг иртірілген. Чыылыгда ВКП(б)-ның Минсуғ уездіндегі комитедінің хачызы, орыс паза хакас чоннары хаған даа хада, ынағ ползыннар тіп, Хакас уезді ревкомының кнезі Г. И. Итыгинге Хызыл знамя тудындырған. Георгий Игнатьевич нандырыг чоорын «Изен ползын орыс паза хакас чоннарның ынархазы!» тіп тоосхан.

Г. И. Итыгин Коммунисттер партиязының политиказын чахсы паза орта апарған. Аның сылтаанда Хакасияда Лениннің кооперация планы хоныхха табырах кирілген. Суғ чайдырған, пірігіп, ас таарыған, машинанаң тузаланған, мал ӧскірген паза пасха даа арғыстастар тӧстелген. Олар колхоз чӧріміне туза полғаннар.

Лениннің национальнай политиказынаң тузаланып, хакас чонның культуразын ӧскіреріне көп хайыг салылған. Ол санда хакас пічиин тӧстірі. Аны тимнеген комиссияның тоғызынаң Георгий Игнатьевич позы устаан[1]. Москвада СССР чоннарының книгазын сығарған ӧӧн издательствозынаң хакас тілінең пазылған книгаларны сығарарға позы чоохтасхан. Аның чапчаң хайынғаны сылтаанда ікі чылдаң даа асхынах тус аразында, 1924—1926 чылларда, хакас алфавиді тӧстелген, пос тілінең пастағы учебниктер паза пасха даа книгалар сығарылғаннар. Школаларда ӱгредіг пос тілінең пасталыбысхан, «Хызыл аал» (амды «Ленин чолы») газета тӧстелген. Пос тілінең чарыдығлыг тоғыс апарар оңдай пар полыбысхан. Хакас литературазының тӧстелгені пуох тустардаң пасталча.

Партияның Сибирьдегі краевой комитеді, Г. И. Итыгиннің тоғыснаң устап пілчеткенін пӧзік паалап, 1927 чылда март айда аны крайдағы ӱгредіг пӧлиинің национальнай школаларның ӧӧн инспекторына турғысхан. Георгий Игнатьевич, мының алнында чон ӱгредиинде тоғынған кізі, инспектор тоғызын ӧтіре пілчең, Сибирьдегі крайға кірчеткен национальнай школаларда удаа

---

1 Г. И. Итыгин сыбыра кӱстенчең позының пілізін ӧскірерге. 1918 чылда ол Хызылчардағы ӱгретчілер институдының история паза филология пӧлиин тоосхан. 1923 чылда Москвадағы хазна университедінде пілік кӧдірчең курста ӱгренген.

полҷаң. Аны Тағлығ Алтайда паза Хакасияда пос кізізі тіп санаҷаңнар. Ол Ӱстӱнзархы даа национальнай округтарзар удаа чӧрҷең, кирек сурығларны тузында пӧкчең. Национальнай кадрлар, ӱгретчілер, пасха даа специалисттер тимниріне көп хайығ салҷаң.

Сибирьдегі национальнай школаларның тоғызын чазир ӱчӱн, Георгий Игнатьевич докладтар итчең, лекциялар хығырҷаң, газеталарға паза журналларға статьялар пасчаң. 1927 чылда ла «Просвещение Сибири» тіп журналда аның 7 статья сыххан. Мына оларның хайзы-пірсі: «Хакасияның ӱгредии», «Чабак районынҷа», «Сибирьдегі чонның аразында чарыдығлығ тоғыс апарары», «Асхынах национальностьтарны тиксі ӱгредіге тартардаҷар тиксі Россиядағы чыылығ», «Сибирь крайдағы асхынах национальностьтар аразындағы тоғыстардаҷар крайның пастағы чыылии», олардаң даа пасхалары.

Крайдағы чон ӱгредии пӧлігінде национальнай школаларның ӧӧн инспекторы полчадып, 56 чазына парчадып, Георгий Игнатьевич 1928 чылда 5 декабрьда, кинетін ағырыбызып, ӱреп парған.

Анынаҷар В. Жданов «Просвещение Сибири» тіп журналда (12 №, Новосибирск, 1928 ч.) піди пасхан: «Георгий Игнатьевич Итыгин халғанҷы тусха читіре ор хазых паза пик полған. Мыннаҷ даа мындар көп чыллар позының хынчатхан тоғызында тоғынар тіп сағынғабыс. Ол чон ӱгредиинің ізестіг, киртістіг оолғы, чахсы педагог, коммунист, революционер полған. Совет ӱлгӱзі ӱчӱн кӱрескен... Тиф ағырығ, ӧлім аны пістің арабыстаҷ чарыбысты».

Г. И. Итыгин, Хакас уездінің ревкомының, уезд исполкомының паза округ исполкомының пастағы кнезі полып, Хакасияның чуртазын паза культуразын ӧскірерге иң аар чылларда хатығ сіреністіг тоғыс апарған. Аның ады хакас чонның историязынаҷ пик палғалысча.

Хакасияның ӱгредігліг чиит тӧлі постарының саблығ ағаларын ундубинчалар. Олар, Г. И. Итыгинні улуғлап, аны пӧзік паалап, Ағбан городта Набережнай улицада, 4 номер турада, ах мраморнаҷ иділген хумартхы чарды хазааннар. Анда піди пазылча: «Пу турада 1924 чылда январь айдаҷ ноябрь ай аразында большевик Георгий Игнатьевич Итыгин устаанынаҷ уездтің революционнай комитеді тоғынған». Аннаҷ пасха, Г. И. Итыгиннің адынаҷ Ағбан городтың пір сіліг улицазы адалча.

Пічіктіг мрамор чарды паза Г. И. Итыгиннің адынаҷ адалған улица саблығ кізінің хумартхызы полчалар. Георгий Игнатьевич Итыгиннің чуртазы наа ӧсчеткен чииттерге хаҷан даа көзідім полар.